

Токмань Г. Л.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

АРХЕТИПНИЙ ОБРАЗ КОЗАКА У ПОЕЗІЇ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО: ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ СМИСЛИ ТА ПОЕТИКА

Стаття присвячена поезії українського науковця та поета, учасника суспільно-політичного руху 1960-х рр. Івана Світличного, який був ув'язнений і тяжко, невиліковно захворів під час перебування у таборі. Він назвав свої сонети заготованими, бо вони були написані у тюрмі, проте їхній настрій бойовий, нескорений, козацький. Теоретичною основою статті є теорія К.-Г. Юнга про архетипи. Учений був переконаний, що архетипні образи можуть змінюватися, зберігаючи основний патерн. Дослідниця спостерігла архетипний образ козака у сонетах і поемі «Курбас» І. Світличного.

Екзистенціальні ідеї є близькими до смислів художніх текстів, проаналізованих у статті. Актуалізовано такі ідеї екзистенціальної філософії, як існування, свобода, вибір, межова ситуація, власне буття самоті, людина маси. Стаття відображає пошук явищ інтертекстуальності. Дослідниця провела порівняння текстів І. Світличного з текстами Т. Шевченка та М. Гоголя, довела оригінальність діалогу І. Світличного з його видатними попередниками.

У сонеті «Козацька голова – на палі...» поет виразив захоплення мужністю козака, який є взірцем для сучасників. Він саркастично зобразив покірну частину українського суспільства. У центрі твору образ закатованого козака, котрий сміється із ворога. Поетики романтизму та сюрреалізму характерні для цього сонету.

Сонет «Моєму землякові» містить смисл викриття зрадництва тих, хто не дотримає свого слова і відступив перед злом. Текст викликає алюзію народної «Пісні про Байду», герой якої був взірцем сміливості й нескореності.

Сонет «Тарас Бульба» викликає алюзію повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя. Герой сонету звертається до нової генерації українців як до свого сина. Старий полковник козацького війська вимагає підняти меч, що випав із рук репресованого героя. «Ти чуєш, сину? Не мовчи» є останнім рядком сонету. Уся поезія І. Світличного може бути відповіддю на цей заклик.

Поема «Курбас» присвячена видатному українському театральному режисерові, котрий був ув'язнений і потім розстріляний у СРСР. Третій розділ поеми автор назвав «Гетьман Мельпомени», поєднавши козацьку і театральну лексику. І. Світличний зобразив простір душі нескореного режисера як фортецю, яку герой не продасть і не здасть ворогу, а буде захищати до смерті.

Проведений аналіз художніх текстів І. Світличного доводить слушність думки О. Кирилюка, котрий спирається на теорію П. Вілліса про символічну креативність як чинник української національної резистентності.

Ключові слова: архетип, символічний образ, козак, сонет, поема, екзистенціалізм, діалог, поетика, резистентність.

Постановка проблеми. Феномен українського шістдесятництва має багато граней, одна з них – актуалізація архетипних образів національної культури як крок до джерел і спротив штучному творенню радянського народу, котрий мав розчинити у собі націю. За теорією Карла-Густава Юнга, архетипи відіграють особливу роль у розвитку національної культури, є оберегами її самотності, а отже, й існування. Архетип як образ не застигає у незмінній формі, він видозмінюється, зберігаючи свою сутність. У праці «Наближаючись до невідомого» вчений пише: «Архетип – це тенденція формувати подібні вираження теми – вираження,

які можуть значно змінитися, не втрачаючи при цьому базисного патерна» [8, с. 400]. Актуальним є розгляд архетипних образів у поезії шістдесятників, зокрема тих, які утверджували національну ідентичність, історичну правду, непроминальність духовних цінностей. Таким є архетипний образ козака у поезії Івана Світличного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіософські смисли поезії І. Світличного були визначені спочатку у критиці української діаспори (в СРСР творчість репресованого митця й науковця була під забороною), після відновлення національної державності про нього пишуть як

в Україні, так і за кордоном. Різномасштабно життя і творчість видатного шістдесятника досліджували І. Бажинов, Ю. Барабаш, Л. Біловус, С. Білокінь, Ю. Бойко-Блохін, Г. Віват, С. Глузман, І. Дзюба, І. Добрянська, О. Забужко, Н. Зборовська, О. Зінкевич, В. Іванисенко, І. Качуровський, Г. Коваленко, Н. Колошук, Р. Корогодський, Г. Костюк, М. Коцюбинська, І. Кошелівець, Н. Лівницька-Холодна, М. Москаленко, О. Неживий, В. Овсієнко, Б. Олександрів, Г. Райбедюк, О. Рарицький, Т. Салига, Є. Сверстюк, Яр Славутич, Е. Соловей, Л. Тарнашинська, Т. Шестопалова та ін.

Застосування категорій екзистенціалізму ввійшло у практику літературознавчих розвідок. Екзистенціальна філософія як дискурсивна основа дослідження притаманна працям Петра Іванишина, котрий, зокрема, розглянув екзистенціал свободи у поезії Т. Шевченка, описавши вільне, козацьке українське буття у світі Шевченкових творів: «Прикладом може бути зображення історичної козацької ієрархії (мужніх і рішучих провідників народу – гетьманів, старшини, гайдамацьких ватажків, січових отаманів тощо, персоналізованих образами Підкови, Трясила, Лободи, Наливайка, Мазепи, Гонти, Залізняка та ін.) в інтерпретованих творах» [2, с. 269]. Екзистенціальні мотиви свободи, вибору, межової ситуації, збереження справжнього буття, людини маси відчитуємо у поетичних текстах І. Світличного, діалогічно пов'язаних із «Кобзарем».

Постановка завдання. Ставимо на меті визначити екзистенціальні смисли та поетику архетипного образу козака у поезії І. Світличного. Завдання: методом екзистенціально-діалогічного прочитання простежити за розгортанням у текстах віршів і поеми «Курбас» образу козака, відчитати явища інтертекстуальності, з'ясувати екзистенційні стани ліричного героя, окреслити особливості поетики.

Виклад основного матеріалу. Вірші та поема «Курбас» І. Світличного, які містять образ козака, написані в ув'язненні, тож біографічний і суспільно-політичний контексти допомагають зрозуміти як емоційне забарвлення, так і інтелектуальні смисли цього образу, що виражає волелюбність і мужність українців.

«Козацька голова – на палі...» – на нашу думку, найсильніший за експресією вірш Івана Світличного. Його архітектоніка заснована на голосах, які лунають у процесі споглядання уявної картини або реального явища. Твір починається описом жакливого видовища – на жаль, відомого з національної історії: *«Козацька голова – на*

палі...» [5, с. 148]. За ним уявляється відчайдушна боротьба козака з ворогом, полон, горда затятість перед катом, мужність, мученицька загибель, не надання козака землі – жажіття голови без решти тіла, сплюндрованість небіжчика замість посмертних почесей воїнові.

Із другого рядка вірша починає лунає голос юрби, наче шепіт у натовпі, наляканому видовищем. Цей голос нагадує дефініцію людей маси, дану філософом Х. Ортегою-і-Гассетом, який писав: «Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне» [4, с. 20]. Перша репліка з юрби захоплена і співчутлива: *«А був же... сокіл – не козак!»* Визнати красу та сміливість хлопця стало сил, а викрити винуватців його загибелі – ні. Людина масової психології кладе провину на того, хто насмілився виступити за правду. *«І сам же й винен. Позаяк / Гарячий був»* [5, с. 148].

Надалі звучить інший голос, спочатку він нібито не опонує масі, проте нотка іронії вчувається вже у звертанні: *«О велемудрі! Ваша правда / І вчора, і сьогодні, й завтра...»* Питання: у якому сенсі вжито слово *правда*? Ужито також іронічно, у масовому розумінні правди як узвичаєних реалій життя.

Після іронічного голосу свідка-інтелектуала (пригадаймо, що така позиція була характерна для суб'єкта лірики Євгена Плужника, чиєю поезією захоплювався І. Світличний) звучить ще один голос – несподіваний, моторошний, вільний, гідний і веселий. Це голос закатованого козака.

Але сміється, мов жива

Над мертвими, все та ж, на палі –

На лицарському п'єдесталі –

В терновім німбі голова [5, с. 148].

Геніальні рядки Івана Світличного за стилістикою – народнописані, романтичні, сюрреалістичні. З них постає козак-характерник із українського фольклору, у них романтизується безсмертний дух нації, створюється візія паліп'єдесталу з дивним пам'ятником – головою в терновому німбі. Фольклорно-романтично-сюрреалістична картина озвучена: лунає сміх, він сприймається спочатку моторошно – адже сміється мертвий, а після першого рецептивного шоку читацьке сприймання стає затято-упевненим у силі нації, непересічної індивідуальності, гідності та свободи як непроминальних, найголовніших цінностей. Цікавою є парадоксальна естетична гра поета: якщо на початку вірша все описано реалістично – мовчить мертвий козак, обговорюють його загибель живі люди, то в кінці

сонета все навпаки, сюрреалістична візія проти-лежна: сміється живий над мертвими.

І. Світличний створив образ героя, людини, котра відкрито бореться з ворогом, не кориться вражій силі, виявляє мужність у неволі, готова до самопожертви та не кається. Відгук Шевченкового «Караюсь, мучусь, але не каюсь» лунає також у сміху голови на палі, а ще відлуння гасла «Герої не вмирають!», яке котиться назад у часі з київського Майдану 2014 р. Талановитій поетиці вірша притаманні архітектоніка голосів і стилістика реалістичного, фольклоризованого, романтичного та сюрреалістичного зображення. У контексті циклу «Камерні мотиви» цей сонет прочитується як експресивний центр, яскраве образне втілення екзистенційного вибору ліричного героя.

Образ козака у поезії І. Світличного є явищем інтертекстуальності у сонеті «*Тарас Бульба*». Ми спостерігаємо зміни форми вираження архетипу без зміни базисного патерна (К.-Г. Юнг). Сонет «Тарас Бульба» поета-шістдесятника перегукується з відомою повістю Миколи Гоголя вже своєю назвою, далі, з першого рядка, читач розуміє, що у тексті звучить голос старого козака, у якого один син став героєм, а другий – зрадником. «*Ти чуєш, сину? Україну / Плюндрує чорна татарва*» [5, с. 158], – пише поет, і поруч із визначенням особистості мовця ми відзначаємо діалогічність художнього тексту. У повіті М. Гоголя «– *Батьку! де ти? Чи чуєш ти?*» [1, с. 121] вигукнув, потребуючи останньої підтримки перед страшною мученицькою загибеллю Остап. І непомітний у натовпі Тарас, ризикуючи власним життям, відповів йому. «– *Чую! – пролунало серед загальної тиші, і весь мільйон народу водночас здригнувся*» [1, с. 121]. Хто син у вірші І. Світличного? Чим розтривожений козацький полковник із XVII століття? Якого відгуку жде?

У художньому світі сонету І. Світличного Тарас Бульба звертається до українців XX століття, зокрема покоління 1960-х. Це зрозуміло з контексту циклу «Персоналії і посвяти», до якого входить сонет. Попередній у ньому вірш «*Моєму землякові*», присвячений Віктору Петровському, містить саркастичні міркування про генерацію, котру автор звинувачує у мовчанні, відсутності твердої позиції, відступництві. «*“Святому братству верен я” / А братство... Де воно? Немає*» [5, с. 158] – із болем іронізує поет і перелічує варіанти самовиправдань відступників: «*Тому ім'я, тому сім'я / Язык на прив'язі тримає <...>*» [5, с. 158]. Мотив козаччини присутній і в цьому

вірші, перший терцет котрого вражає експресією, у якій відчутно біль залишеності в'язня совісті та крем'яну твердість його принципів.

Душа безбратня тужно плаче.

Так мало кременю! Найпаче,

Як над ребром зависне гак [5, с. 158].

Алюзія народної «Пісні про Байду», який висів «*та й не день, не два, / Не одну нічку та й не годиночку*», проте не скорився, ще й прокляв свого ката-переможця, має два смислові спрямування. По-перше, ліричний герой, хай як тужно плаче його *безбратня душа*, поводить по-козацькому, має козацький незламний дух. По-друге, його колишні друзі, нібито брати по духу, злякалися самого привиду гаку над своїм ребром – відступилися від спільної правди (тепер – «*в кожного своя*»), замовчали. Наступний у збірці після «Моєму землякові» сонет «Тарас Бульба» має це строкате покоління за адресата, до якого старий, дужий запорозькою, гартованою у боях міццю козацький ватажок звертається зі своїм теплим, батьківським «*сину*».

Хронотоп художнього світу вірша «Тарас Бульба» – це Україна понад часом; час плине над нею – і покоління українців можуть бачити й чути одне одного. Кризьчасові монолози й діалоги – один із ключових поетикальних прийомів І. Світличного, котрий має глибокий філософський смисл, адже виражає, по-перше, поетову переконаність у вічності своєї країни; по-друге, засвідчує відповідальність кожного за власний вибір свого місця в існуванні нації. Слова Тараса Бульби, звернені крізь 300 років до покоління 60-х XX століття, – це перевірка його на міцність, на вірність козацьким цінностям: патріотизму, волелюбству, братерству, мужності.

У тексті лунають два голоси: Тараса Бульби і «ми», їх не виокремлено розділовими знаками – читач відчуває за сенсом фраз, кому вони належать. Голос Тараса Бульби питально-вимогливий, правдивий і лаконічний, він починає і завершує текст. Голос покоління, яке прийшло через 300 років, неоднорідний, він роздвоюється на альтернативні голоси. «*А ми – хоч не рости трава. / Ми, патріоти, слинем слину. / Аби, мовля, була жива*» [5, с. 158–159]. У просторі вірша, крім похливого «ми», незримо є той, хто належить до цього самого покоління, проте зберігає духовну єдність із козацтвом, його голос зливається з голосом Тараса Бульби, лунає впевнено, критично, рішуче, різко відсторонено від тих, кого по-козацькому названо потурнацьким бидлом. «*І гнеться потурнацьке бидло, / Нездалих предків кленучи*» [5, с. 159].

Літературні алюзії притаманні поезії І. Світличного, вони іноді виникають завдяки одному слову, що стає місточком до тексту попередника, який автор пов'язує певним чином зі власним. Часто це Шевченкові тексти, які поет-науковець знав і розумів фахово. «У яничари пруть, ягнята» [5, с. 159]. Лексема часів козаччини «яничари» сполучається із селянським «ягнята», що алюзійно викликає образ із «Кобзаря». «А братія мовчить собі, / Витріщивши очі! / Як ягнята. «Нехай, – каже, – / Може, так і треба» [7, с. 265]. Образ покірної братії у Т. Шевченка – один із наскрізних у творчості; поет-шістдесятник став гідним спадкоємцем, так само гнівно картаючи земляків за зражену козацьку честь.

Останні рядки сонету лапідарні, вони наче викарбовують у просторі вірша екзистенційну ситуацію України у часи репресій.

І нікому меча підняти...

Ти чуєш, сину? Не мовчи [5, с. 159].

Останнє у тексті «Не мовчи» є цікавою, схвилюваною, парадоксальною алюзією, що відсилає нас до повісті М. Гоголя. У кульмінаційному епізоді твору мовчання взятого на тортури Остапа було проявом його козацької вдачі, Тарас Бульба схвалював горде мовчання сина: «Добре, синку, добре!» [1, с. 121]. «Не мовчи», – закликає сина Тарас Бульба із сонету І. Світличного, адже є час для нескореного мовчання і є час для гучного протесту, коли слово – зброя. У повісті М. Гоголя на питання «– Чи чуєш ти?» була відповідь: «– Чую!»; у сонеті відповіді немає, проте самі вірші Івана Світличного сприймаються читачем як відповідь на питання і вимогу козацького ватажка, як гідне слово того, хто не злякався чорної татарви та підняв меч.

Відзначимо талановиту ейдетику невеликого за текстуальним обсягом твору, навіть не сонету – сонетино. Образи України та чорної татарви; Тараса Бульби та потурнацького бидла; вибитого з козачих рук меча і сина, котрий мусить його підняти, заповнюють художній світ твору, у якому голоси лунають через століття, а ситуації повторюються на новому витку історії.

Архетипний образ козака алюзійно виникає під час прочитання поеми І. Світличного «Курбас», завершальний третій розділ якої має назву

«Гетьман Мельпомени». Несподіваність, оригінальність поєднання далеких на семантикою слів в один образ – характерна риса індивідуального стилю І. Світличного. Назвою розділу автор заявляє мотиви козацтва та театрального мистецтва, що мають розгорнутися у тексті, а також у такий спосіб визначає провідні риси особистості свого героя – Леся Курбаса, талановитого українського режисера, ув'язненого і розстріляного у 1930-ті.

У художній хронотоп поеми оригінально входить час і простір козацької України, ця площина, що з'явилася ще у назві розділу, оприявлюється завдяки виразам у клятві-молитві Курбаса: *яничарські регалії і клейноди, твердиня, нескорений образ свободи, фортеця*. Поет ставить усі згадані цінності й антицінності у контекст козацької аксіології – висновки кореспондують із трагічним поділом нації протягом її історичного шляху, це поділ на яничарів і козаків.

За підлі, за яничарські регалії і клейноди,

За оргії самогвалтів, за кайфи саморозп'ять

Я честі своєї твердиню, нескорений образ свободи,

Фортецю своєї гідності – душу – не здам і на п'ядь [6, с. 155].

Цінності Маєстро – це честь, свобода, гідність, саме вони становлять основу його душі, якщо їх віддати – душі не стане. Простір душі героя розбудований автором як козацька січ, у ньому – твердиня, фортеця і дух свободи.

Висновки і пропозиції. Отже, аналіз поетичних текстів з образом козака потверджує думку історика Олександра Кирилюка про символічну креативність як чинник української національної резистенції. Посилаючись на працю П. Вілліса, науковець пише: «Ці значення, що ми їх виробляємо завдяки символічній творчості, є проявом життєвої енергії та потужним емоційним поривом, котрі разом здатні нейтралізувати деструктивні тенденції щодо символічного світу національно-культурних смислів» [3, с. 229]. І. Світличний посилював національну резистентність українців своїми творами. Діалогічність тексту, застосування елементів експресіоністичної та сюрреалістичної поетики є рисами індивідуального стилю поета-дисидента. Перспектива дослідження – розгляд інших архетипних образів у поетичній спадщині Івана Світличного.

Список літератури:

1. Гоголь М. Тарас Бульба / пер. з рос. *Микола Гоголь. Зібрання творів* : у 7 т. Т. 2. Київ : Наукова думка, 2008. С. 27–126.
2. Іванишин П. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко. Київ : Академвидав, 2008. 389 с.

3. Кирилюк О. Українська національна ідентичність, національна пам'ять та національна резистентність. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті*. Львів, 2020. С. 226–229.
4. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. Х. *Ортега-і-Гасет. Вибрані твори* / пер. з ісп. Київ : Основи, 1994. С. 15–139.
5. Світличний І. О., Світлична Н. О. З живучого племені Дон Кіхотів / упорядн. Коцюбинська М. Х., Неживий О. І. Київ : Грамота, 2008. 816 с.
6. Світличний І. У мене – тільки слово. Харків : Фоліо, 1994. 431 с.
7. Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. Т. 1. Поезія 1837–1847. Київ : Наукова думка, 2003. 784 с.
8. Юнг К.-Г. Приближаясь к бессознательному. *Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности* : пер. англ. и фр. Москва : Прогресс, 1990. С. 351–436.

Tokman H. L. THE ARCHETYPAL IMAGE OF THE COSSACK IN THE POETRY OF IVAN SVITLYCHNY: EXISTENTIAL MEANINGS AND POETICS

The article is devoted to the poetry of Ukrainian scientist and poet, member of the socio-political movement of the 1960s Ivan Svitlychny, who was imprisoned and seriously ill during his stay in the camp. He called his sonnets barred because they were written in prison, but their mood was combative, unconquered, Cossack. The theoretical basis of the article is the theory of K.-G. Jung about archetypes. The scientist was convinced that archetypal images could change while maintaining the basic pattern. The researcher observed the archetypal image of the Cossack in the sonnets and the poem "Kurbas" by I. Svitlychny.

Existential ideas are close to the meanings of artistic texts analyzed in the article. Such ideas of existential philosophy as existence, freedom, choice, boundary situation, own existence of the self, man of the mass are actualized. The article reflects the search for the phenomena of intertextuality. The researcher compared the texts of I. Svitlychny with the texts of T. Shevchenko and M. Gogol, proved the originality of the dialogue of I. Svitlychny with his outstanding predecessors.

In the sonnet "Cossack's head on a stake..." the poet expressed admiration for the courage of the Cossack, who is a model for contemporaries. He sarcastically portrayed the humble part of Ukrainian society. In the center of the work is the image of a tortured Cossack laughing at the enemy. The poetics of romanticism and surrealism are characteristic of this sonnet.

The sonnet "To My Countryman" contains the meaning of exposing the treachery of those who did not keep their word and retreated before evil. The text evokes an allusion to the folk "Song of Baida", the hero of which was an example of courage and indomitability.

The sonnet "Taras Bulba" alludes to the novel "Taras Bulba" by M. Gogol. The hero of the sonnet addresses the new generation of Ukrainians as his son. An old colonel of the Cossack army demands to raise the sword that fell from the hands of the repressed hero. "Do you hear, son? Do not be silent" is the last line of the sonnet. All of I. Svitlychny's poetry can be a response to this call.

The poem "Kurbas" is dedicated to a prominent Ukrainian theater director who was imprisoned and then shot in the USSR. The author called the third chapter of the poem "Hetman of Melpomene", combining Cossack and theatrical vocabulary. I. Svitlychny depicted the space of the soul of the unconquered director as a fortress, which the hero will not sell and will not hand over to the enemy, but will defend until death.

The analysis of I. Svitlychny's literary texts proves the truth of O. Kyryliuk's opinion, which is based on P. Willis' theory, about symbolic creativity as a factor of Ukrainian national resistance.

Key words: *archetype, symbolic image, Cossack, sonnet, poem, existentialism, dialogue, poetics, resistance.*